

MELİORASIYA VƏ SU TƏSƏRRÜFATI ÖLKƏMİZİN SOSİAL-İQTİSADI İNKİŞAFINDA OLDUQCA VACİB SAHƏDİR

Azərbaycan Respublikasının ərazisi 8655,5 min hektar olub, orta mütəqəyə yüksəkliyi 657 metr, ən böyük yüksəklik 4466 m, ən aşağı göstərici mənfi 27 m-dir. Respublika ərazisini mütəqəyə yüksəkliyi görə beş zonaya bölmələr: düzənlək (200 m-e qədər) 3470,8 min hektar, dağətəyi (200-500 m) 1514,7 min hektar, dağlıq (500-1000 m) 1393,5 min hektar, orta dağlıq (1000-2000 m) 1462,8 min hektar, yüksək dağlıq (2000 m-dən çox) ərazisi 813,6 min hektardır.

Ölkenin coğrafi mövqeyi özünməxsus seciyyəvi xüsusiyyətlərə malikdir. Azərbaycanın subtropik zonada yerləşməsi əsas təbiəi amillərdən biri sayılır. Respublikanın landşaftlarına etraf dağlar təsir göstərir. Böyük Qafqaz onu şimal küləklərindən qoruyur. Xəzer dənizinin iqlimə yumşaldıcı təsiri azdır—hava küləsindən qərbən şərqi axını hökm sürür. Xəzer dənizini rütubətinin qarşısını yalnız dağlar alıb. Azərbaycan Respublikasında Yer Küresinin 11 ədəm tipindən yalnız ikisi təsadüf edilmiş: sa-vannalar ve tropik meşələr iqlimi.

Düzenliliklərin böyük hissəsinde uzun, qızılvar quruy yarıməsəhə, şoran çökəklərlərde işə hətta şəhərə elaməti landşaftlər mövcuddur. Yağış yalnız ilin soyuq faslındır, su çatışdır, sünə suvarma olmadan ekinçilik mümkin deyil. İstiliklə təminat 10°C-dən yuxarı fəali temperatur cəmi ilə ifade olunmaqla, 4000-4800°C-ya çatır. Ölkədə məhsuldar qüvvələrin camlısı Kür-Araz ovalığı üçün en qiyməti cəhət odur ki, burada 2-3 dəfə məhsul götürmək üçün istilik ehtiyatı kifayət qədərdir. Ölkenin ərazisi hidroenerji ehtiyatları ile zəngindir. Təbii enerji ehtiyatlarının geniş istifadəsi ölkənin iqtisadiyyatda vacib rol oynayır.

Respublikanın ərazisindəki 8359 əyin böyük ekseriyəti (7800) uzunluğu 10 km-dən az olan kicik çaylardır. Axının davamıyyətine görə çayların ekseriyəti qu-rayan və müvəqqəti axarlıdır, az mirdərə çaylar daimi axarlıdır. Çay şəbəkəsi sixlığının orta ke-miyəti kvadratkilometrde 0,39 km² təşkil edir. Azərbaycan su teminatı seviyyesindən görə dünyənin azəmətinə regionlarına daxildir. Əhalinin her bir nəfərinin ilə zində 950-1000 kubmetr su sərf olunur. Ölkenin əsas ekinçilik baza-sı olan Kür-Araz regionunda su qılığı problemi mövcuddur.

Son zamanları mühəndis-tex-niki işlərin aparılması, sənaye, kənd təsərrüfatı, məsəv və kana-lizasiya tullantılarının temizlən-məden çaylara axıdlıması çay sularına keskin ekoloji vəziyyət yaratmışdır. Çay sularının tərkibində deyışiklik qeyde alınmışdır: evveller çay suları hidrokarbonat sifinə ve kalsium gruppuna men-sub olduğu halda, hazırda sulfatlı-natrium ludur. Azərbaycanın ərazisində iki Kür və Araz çayları-nın ekoloji vəziyyəti daha acı-na-qalıdır. Hər il bu çaylara 468 milyon kubmetr qədər çirkənmişdir. Samur-Abşeron su kanalının baş hissəsindən ən yüksək 51%-i Gürçüstanın, 46%-i Ermenistanın və yalnız 3%-i Azərbaycanın payına düşür. Cığlarda suyun təbii özünlüyümüzə qabiliyyəti aşağı düşmüşdür.

Azərbaycan ərazisi zəngin flora-yı malikdir (4200-dən çox ali sporlu və çəkeli bitki növü yayılmışdır). Azərbaycan florasındaki bitki növleri Qafqazda biten bitki növlerin 66%-ni təşkil edir. Azərbaycan florası endemik növ-lərə zəngindir. Respublika ərazisində 261 endemik növ vardır. Kserofil tipləri ölkəmizin bütün rayonlarında, bozqır tipi çöl zo-nasında və Kür-Araz ovalığında da-ha çox yayılmışdır. Su-bataqlıq bitkiliyi intrazonal xarakter daşı-yır.

Azərbaycanın torpaq örtüyü müxtəlifdir. Burada Alp dağlığının dağ-çəmən torpaqları, yarımsəhərərin boz, Lənkəran subtropika-sının sənər torpaqları kimi ferqli tor-paqlar yayılmışdır. Torpaqların bu cür deyışkənlilikənən ərazisinin geoloji sıxlığının, relyefin, hidroqlıq şəraitinin və bitki örtüyünün müxtəlifliyi sahələr.

Azərbaycan qədim suvarma ekinçiliyi ölkəsidir. Arxeoloji tədqiqatlarla əsasən müyyəyen edilmişdir ki, Mil və Muğan düzlərində suvarma kanalları həle IV-VI əsrlerde çəkilmüş, XIX əsrən isə suvarma ekinçiliyi Şirvanda, Qara-bağda çayların aşağı hissələrində, əhemmən Kür və Araz çay-larından sahillerində inkişaf etmiş-

dir.

On doqquzuncu yüzillikdə çar Rusiyası hökumətinin diqqətini Muğan xüsusile özüne cəlb etmişdir. Muğanın münbit torpağı və isti iqlimi ilə əlaqədar orada ona özünən pambıçılıq bazasını yaratmaq və inkişaf etdirmək lazımdır. O vaxtı primitiv xarakterli suvarma ekinçiliyi buna inkən vermişdi, yani suvarma sahəye axıdları yaz daşın suları ilə böyük torpaq massivlərini basdırmaq yolu ilə aparanıdır. Bu da torpaqda sepiqabağı ehtiyat nemlik yaratmağa imkan verir. Ancaq bitkilər sonrakı vegetasiya suvarmalarını almırı. Məhsuldarlıq aşağı seviyyədə olurdu, sahələrde qrant suyunun seviyyəsi qal-xır, torpaqlar şorlaşır. Muğanın bu cür ekinçiliyi sistemi Misirdə və Şərqi ölkələrində gedən suvarma ekinçiliyi oxşarırdı. XIX əsrin 60-ci illərində Şərqi Zaqaf-qaziyada Muğan-Salyan massivi də daxil olmaqla ümumi suvarma sxemi tərtib olunmuşdu. 1900-cü ildə Muğanın suvarma sistemlərinin tikintisine başlanılmışdır. Araz su anbarı (həcmi 1 mlrd. 350 milyon kubmetr) su elektrik stansiyası ilə birləşdir, Mil-Muğan hidroqovşağı, Baş Mil Kanalı (uzunluğu 37 km), Yuxarı Mil və Yeni Xan qızı kanalları və s. su təsərrüfatı tikintiləri həyata keçirilmişdir.

Şirvan düzünün yüksək mine-rallaşmış qrant və drenaj sularının ərazidən Xəzer dənizinə axıtmak üçün 1957-1964-cü illərdə Baş Şirvan kollektori tükərilər istismara verilmişdir. Bu kollektorun uzunluğu 211 km, suburaxma qabiliyyəti saniyəde 36 kubmetr. Baş Şirvan kollektoru vasitəsilə son vaxtlara kimi Mil-Qarabağ kollektorunu dənaj suları Kür çayının altından keçen düberlər qəbul edilərək dənizə axıdır.

1945-1948-ci illərdən etibarən Muğan-Salyan massivində və Cənub-Şərqi Şirvanda Kür çayının suvarma ve içmeli suyun gö-türüləməsində üzən nasos stansiyalarından istifadə edilir. Drenaj sularının qaldırılab kollektorlara vurulması üçün stasionar və sey-yan meliorativ nasos stansiyaları qurşdırılmışdır.

Respublikanın en böyük meliorativ obyektlərindən biri da Baş Mil-Muğan kollektordur. Həmin kollektorun uzunluğu 186 km, dəbidən eni 25-45-70 m, orta dərinliyi 6 m-dir. Kollektorun normal su sərni saniyəde 107 kubmetr, maksimum sərni ise saniyəde 147 kubmetrdir. Kollektör Gəncə-Qazax (50 min ha), Mil-Qarabağ (218,9 min ha) bölgələrinin duzu drenaj sularını Xəzerə axıtmaya imkan verir.

Həzirdə respublikanın bütün torpaq fondunun (8655481 ha) 1441,4 min hektarı və ya 16,8%-ni suvarılan torpaqların təşkil edir. Onlar əsasən, Kür-Araz ovalığında, Gəncə-Qazax və Samur-Abşeron massivlərində, Lenkeran ovalığında təqribən 47%-i müxtəlif dərəcədə şorlaşma və şorakət-leşme ilə fərqlənir.

Ovalıq ərazilərde suvarılan torpaq fondunun qeyri-qənət-bəxş meliorativ vəziyyəti Xəzerin geoloji tarixi, onun seviyəsinin üçüncü dövr vaxtından bismil gülərə qədər dəyişməsi, eyni zamanda respublikanın ovalıq rayonlarının onları əhətə edən yüksək dağlıq zonası hündürlərindən duzları daşınma sahəsi-ne əvirlilərə ilə əlaqədardır.

Ovalıq rayonlarının Xəzerə qo-vuşması irəlicədən qrant sularını axımsız hövzəyə yönəldir və böyük miqdarda duzlar qurntılarda ve qrant sularında toplanır. Ona görə də meliorativ tədbirlər layihənlərinə əraziyən təsir edilir. Daxili rayonlarda əsasən 1927-1933-cü illərdə Mil düzündə 35 min hektar sahəni əhətə edən suvarma sistemi tiki-lidir.

1940-ci ilde Xəzer sahili dənənliyində xalq tikintisi əsulu ilə çox qısa müddət — 65 gün ərzində 110 km uzunluğunda Samur-Dəvəçi kanallının birinci növbəsi istifadəyə verildi. Daha sonra, 1959-cu ilde kanala be-tən əzəmətli çəkilməş və Ceyranbatan su anbarına men-sub olduğu halda, hazırda sulfatlı-natrium ludur. Azərbaycanın ərazisində iki Kür və Araz çayları-nın ekoloji vəziyyəti daha acı-na-qalıdır. Hər il bu çaylara 468 milyon kubmetr qədər çirkənmişdir. Samur-Abşeron su kanalının baş hissəsindən ən yüksək 51%-i Gürçüstanın, 46%-i Ermenistanın və yalnız 3%-i Azərbaycanın payına düşür. Cığlarda suyun təbii özünlüyümüzə qabiliyyəti aşağı düşmüşdür.

Azərbaycan ərazisini zəngin flora-yı malikdir (4200-dən çox ali sporlu və çəkeli bitki növü yayılmışdır). Azərbaycan florasındaki bitki növleri Qafqazda biten bitki növlerin 66%-ni təşkil edir. Azərbaycan florası endemik növ-lərə zəngindir. Respublika ərazisində 261 endemik növ vardır. Kserofil tipləri ölkəmizin bütün rayonlarında, bozqır tipi çöl zo-nasında və Kür-Araz ovalığında da-ha çox yayılmışdır. Su-bataqlıq bitkiliyi intrazonal xarakter daşı-yır.

Kür-Araz ovalığında su ehtiyatlarının kompleks istifadəsinin xəmiyi 1934-1935-ci illərdən isle-nib hazırlanmış və 1953-cü ilde Mingəçevir su təsərrüfatı kompleksi təkili istismara verilmişdir. Bu kompleks hündürlüyü 81 m olan torpaq bənd, həcmi 16 milyard kubmetr və sahəsi 610 kvadratkilometr olan su anbarından, ümumi güclü 360 min kWt olan altı turbinli Mingəçevir Su Elektrik Stansiyasından, Yuxarı Qarabağ (uzunluğu 172 km, sər-fi saniyəde 113 kubmetr, suvaran-ı sahə 93 min ha) və Yuxarı Şirvan (123 km, 78 kubmetr, 127 min ha) magistral kanallarından ibarətdir. Mingəçevir hidroqovşağından aşağıda, Kür çayında uzunluğu 206 m olan Varvara bəndi və su elektrik stansiyası (gücü 20 min kWt) inşa edilmişdir.

Respublikada irriqasiya və meliorasiyanın əsaslı inkişafı 1948-1952-ci illərdə Muğan-

salyan magistral sutullayıcı kol-lektoru tikilmişdir. Onun uzunluğu 102 km, sərni saniyəde 16 kubmetrdir. Sutullayıcı kollektor vasitəsilə Şimali Muğanın, Cənubi Muğanın və Salyan düzünün 190 min hektar dənənləmiş ərazisinin yüksək minerallaşmış drenaj və qrant suları Xəzer dənizinə axıdılır.

1950-1958-ci illərdə Araz çayı üzərində Behrəmtəpə hidroqovşağı ilə Baş Muğan magistral kanalı ilə birləşdirilən təsərrüfatın inkişaf etdiriləməsi üçün su təsərrüfatı və meliorasiya işlərinə xüsusi diqqət və qayğı göstərildi. 1971-1975-ci illərdə meliorasiya işlərinə 1966-1970-ci illərdə nisbətən iki dəfə çox (580 min manat) vəsait ayrılmışdır.

Büdəndətə 23,5 min hektar yeni suvarılan torpaqlar istifadəye verildi, 156,8 min hektar suvarılan torpaqların meliorativ vəziyyəti yaxşılaşdırıldı. 110,3 min hektar sahənin suvarma şəbəkəsi yenidən quruldu, 133,2 min hektar sahədə hamarlama işləri təmin olundu. Bu illər ərzində Araz su anbarı (həcmi 1 mlrd. 350 milyon kubmetr) su elektrik stansiyası ilə birləşdir, Mil-Muğan hidroqovşağı, Baş Mil Kanalı (uzunluğu 37 km), Yuxarı Mil və Yeni Xan qızı kanalları və s. su təsərrüfatı tikintiləri həyata keçirilmişdir.

Şirvan düzünün yüksək mine-rallaşmış qrant və drenaj sularının ərazidən Xəzer dənizinə axıtmak üçün 1957-1964-cü illərdə Baş Şirvan kollektori tükərilər istismara verilmişdir. Bu kollektorun uzunluğu 211 km, suburaxma qabiliyyəti qrant sularının 140 min hektar torpaqlarını suvarma suyu ilə te-min etməkdir.

1945-1948-ci illərdən etibarən Muğan-Salyan massivində və Cənub-Şərqi Şirvanda Kür çayının suvarma ve içmeli suyun gö-türüləməsində üzən nasos stansiyalarından istifadə edilir. Drenaj sularının qaldırılab kollektorlara vurulması üçün stasionar və sey-yan meliorativ nasos stansiyaları qurulmuşdur. Heydər Əliyevin göstərişi ilə "Azərsutikinti" baş idarəesi yaradıldı. Qısa müddətə meliorasiya işlərinə xüsusi diqqət və qayğı verildi. Perspektiv planda 156,8 min hektar suvarılan torpaqlarını suvarma səhəkəsi 297 min hektar sahədə açıq drenaj, 295 min hektar sahədə örtülü drenaj təkilişdir.

Son ildə Azerbaycanda 123 min hektar sahənin su təchizatı, 137 min hektar sahənin meliorasiya vəziyyəti yaxşılaşdırılmışdır. 874 artezian quyu qazılmışdır. 1500 km yeni suvarma kanalları, 1000 kilometrden artıq kollektör-drenaj şəbəkəsi çəkilişdir.

Yuxarı qeyd olunan Su Təsərrüfatı və Meliorasiya obyektlərindən təkilişdir. Sabirabad-Məhəmmədli 4800 min ton, tərəvəz istehsalı 604 min ton, üzüm istehsalı 706 min ton, çay yarpağı istehsalı 13,1 min ton, çatdırıldı. Heydər Əliyevin respublikamızın rəhbərlik etdiyi dövlərlərə Sərsəng, Yuxarı Xanbulançay, Aşağı Kəndələnçay, Ağstafa, Araz, Arpaçay və s. su anbarları tükiliş istifadəye verilmiştir.

1993-cü ilde Heydər Əliyevin yenidən hakimiyətə qayıdışından sonra bütün sahələrdə olduğunu kimi, meliorasiya təkilişlərinin başlanğıcında Kür çayının sərməyə yoxşuna başlandı. Baş Mil-Muğan kollektorunun tikintisi davam etdirildi və başa qatıldı. Samur-Abşeron suvarma sisteminin yenidən qurulması layihəsi texniki-iqtisadi cəhətdən əsaslıdır. Bu layihə tezliklə öz həllini tapdı. O dördə Samur çayı üzərində Baş Hidroqovşaq, Baş Suqubuledici və Samur-Abşeron kanalının 50 km hissəsi təmir edilmiş, Xanarx kanalı və s. inşa olunmuşdur.

2007-ci ilde isə Taxtakörpü su anbarı, Taxtakörpü su elektrik stansiyası, Vəlvələçay-Taxtakörpü və Taxtakörpü-Ceyranbatan kanallarının inşasına başlanılmışdır. 2014-cü il sentyabrın 28-ə Sabran rayonu ərazisindən inşa edilən Taxtakörpü su anbarı, 25 meqavatlı Taxtakörpü su elektrik stansiyası və Taxtakörpü-Ceyranbatan su kanalının açılışından sonra 1500 km yeni suvarma kanalları, 1000 kilometrden artıq təsərrüfatlı bitkilərin suvarılması məlumatı təqdim edilmişdir. Respublikada təsərrüfatlı bitkilərin suvarılması təqdim edilmişdir. 1997-ci ilən 606741 aileyə dövlət aktları təqdim edildi. Bunu 1309854 hektar torpaq pulsus olaraq ələ vətəndaşın xüsusi mülkiyyətine verildi. Respublikada təsərrüfatlı bitkilərin suvarılması təqdim edilmişdir. 1997-ci ilən 507 hektardır. Bele xırda təsərrüfatlı bitkilərin suvarılması təqdim edilmişdir. 2014-ci ilən 151868 hektardır. Bir nefər dənən torpaq sahəsi 0,08-dən 1,26 hektara qədər hündürlüyü tereddüd edir. Respublikada təsərrüfatlı bitkilərin suvarılması təqdim edilmişdir. 1997-ci ilən 518568 hektardır. Bir nefər dənən torpaq sahəsi 0,07 hektardır. Bele xırda təsərrüfatlı bitkilərin suvarılması təqdim edilmişdir. 2014-ci ilən 518568 hektardır. Bir nefər dənən torpaq sahəsi 0,08-dən 1,26 hektara qədər hündürlüyü tereddüd edir. Respublikada təsərrüfatlı bitkilərin suvarılması təqdim edilmişdir. 1997-ci ilən 518568 hektardır. Bir nefər dənən torpaq sahəsi 0,08-dən 1,26 hektara qədər hündürlüyü tereddüd edir. Respublikada təsərrüfatlı bitkilərin suvarılması təqdim edilmişdir. 1997-ci ilən 518568 hektardır. Bir